

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.74) : 357.1 : 623.4 «1787/1791»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.153>

Олександр Ложешник*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБРОЄЮ КОЗАКІВ ЧОРНОМОРСЬКОГО ВІЙСЬКА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1787-1791 рр.

Анотація: У статті проаналізовано й узагальнено інформацію про озброєння козаків Чорноморського війська під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр.

Зброя та військове спорядження чорноморців у зазначений час не були унормовані. Через те, що Військо формувалося за територіальним принципом, козаки мусили забезпечувати самі себе зброєю, більшість з них приходила голірuch – це звичайно не стосувалося заможних козаків, які могли собі дозволити придбати зброю самотужки, тому основним джерелом їх озброєння були арсенали регулярної армії. Основними видами зброї для кінноти були шаблі, рушниця, пістолі та спис; для піших, що здебільшого служили на козацькій флотилії – спис, довга рушниця та ніж на зразок ятагану.

В усіх козаків, не дивлячись на те, яку зброю він тримав у руках, завжди існувало правило: ні в якому разі у битві проти озброєного ворога не кидали у бур'ян рушниця, шаблі чи списа, щоб битися навкулачки. Тому дослідження питання озброєння чорноморців дуже важливе для вивчення воєнної історії Збройних сил України.

Ключові слова: Військо вірних козаків, Чорноморське військо, зброя, «запорозькі човни», арсенали регулярних військ, російсько-турецька війна

Сьогодні, коли Збройні сили України зі зброєю в руках знову боронять територію незалежної України, доводячи право на її існування, на часі постає розгляд багатовимірної історії Українського війська, яка не обмежується лише історією Збройних Сил повноцінних державних утворень. Адже навіть позбавлені державності українці продовжували творити власну військову історію, зберігаючи та вдосконалюючи лише їм притаманні військові традиції. Все це, в першу чергу, співвідноситься з різноманітними козацькими формуваннями, що існували з кінця XV – до початку XX ст. на теренах сучасної України.

Чимало сторінок у Книгу звитяг українського народу вписали козаки Чорноморського війська, звільняючи українське Причорномор'я від османського гноблення під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. й уславивши себе у бойових діях під Очаковом, Березанню, Хаджибеєм, Ізмаїлом та іншими фортецями, у сухопутних і

---

* Ложешник Олександр Сергійович – аспірант кафедри історії України факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4515-5511>; e-mail: alozesmik@gmail.com

морських баталіях. Змушені йти в бій під прапорами Російської імперії, вони вдосконалювали та відточували закладені запорожцями передові новації в озброєнні, тактиці, стратегії, оперативному мистецтві та бойовій підготовці, які вивели Українське військо на найвищі щаблі тодішнього рівня розвитку світового воєнного мистецтва і здобули йому визнання та загальне захоплення серед сучасників.

Чорноморці, готуючись до битви з ворогом, де вони виявляли зразки воєнної стратегії та високий рівень особистої боєздатності, насамперед поклалися на свою зброю і задалегідь вправлялися у майстерному володінні нею. Жодного разу у битві проти озброєного ворога козаки не кидали в бур'ян рушницю, шаблю чи списа, щоб битися навкулачки.

На жаль, з огляду на ідеологічні перепони, питання озброєння козаків Чорноморського війська розглянуто нерівномірно. Більшість досліджень істориків стосується озброєння та військової тактики періоду після переселення війська на Кубань у 1790-х рр.¹ Натомість перший період існування чорноморців (формування підрозділів та участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр.) розглядався дослідниками здебільшого дотично, або у контексті загальної історії. Серед них вирізняються дослідження, написані на основі архівних документів «кубанських істориків»². Зокрема, важливим джерелом для дослідження зазначеного питання є опубліковане П. Короленком офіційне листування між командуванням Російської імперії та чорноморською старшиною. Так, у «Відомості казенних поставок 1787-1788» до дрібниць простежено кількість наданої чорноморцям вогнепальної та холодної зброї, гармат тощо³. І лише здобуття Україною незалежності дозволило позбутися ідеологічних заборон та об'єктивніше подивитися на дослідження зазначеного питання⁴.

Дана робота ставить за мету дослідити забезпечення зброєю чорноморських козаків під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр., проаналізувавши й узагальнивши інформацію історичних досліджень та архівних документів.

Чорноморське військо було створене «напередодні» російсько-турецької війни 1787-1791 рр. з метою залучення колишніх запорожців до лав іррегулярного формування на боці Російської імперії. Як колись останній кошовий отаман Запорізького війська Петро Калнишевський, що на той час закований у кайдани сидів ув'язнений у сирій ямі Соловецького монастиря, так перший кошовий отаман Війська вірних козаків – Чорноморського війська Сидір Білий щиро вірив, що вірною службою та пролитотою у боях козацькою кров'ю можна заслужити у колонізаторів право вільного життя на рідній землі.

---

¹ *Задунайський В.* Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. Донецьк: НордПрес, 2006. 335 с.; *Авраменко А.* Козацьке військо на Кубані // *Історія Українського Козацтва*. Київ, 2007. Т. II. С. 364-414; *Фролов Б.Е.* Оружие кубанских казаков. Краснодар: Традиция, 2009. 128 с.; *Шахторин А.А.* Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине XIX – начале XX веков. Краснодар: КВВАУЛ, 2008. 213 с.

² *Фролов Б.* Национальный состав Черноморского казачьего войска (1787-1860) // *Культурная жизнь Юга России*. 2002. № 2. С. 41-48.

³ *Короленко П.П.* Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. Екатеринодар, 1894. Т. 3. С. 70-72.

⁴ *Полтораки В., Ровнер О.* Одяг, зброя та військове спорядження Вірних козаків чорноморських у російсько-турецькій війні 1787-1792 рр. // *Чорноморська минувшина*. 2012. Вип. 7. С. 61-75.

Освічений і розважливий, Сидір Білий добре розумівся в політиці й у розстановці тогочасних політичних і військових сил. Він, як ніхто інший, розумів, що зберегти Січ в Імперії в її історичному вигляді вже неможливо, тому вважав, що національне козацьке військо і флот необхідно відроджувати на рідній землі при будь-якій владі. Рідна земля буде постійно поповнювати свіжими силами козаків. Тому С. Білий і не пішов за Дунай, і при першій нагоді почав створювати «Військо вірних козаків» і козацький флот, хоч і під імператорським орлом.

Від початку існування Військо поділялось на пішу та кінну команду. Піші козаки здебільшого служили на козацькій флотилії. Окремо згадується козацька артилерія – невеличка «канонірна команда» (до ста чоловік), яка здебільшого належала до піших підрозділів – використовувалась на козацькій флотилії. Іншими словами, у Чорноморському війську існував поділ на два роди військ: кінноту та морську піхоту. Справою кінних полків було бойове забезпечення регулярної армії, включаючи утримання постів на комунікаціях, доправлення кореспонденції, розвідка та диверсії на ворожій території. А козацька флотилія становила військовий різновид, пристосований не лише до бою на морі, але й для блискавичного десанту на суходіл. Поєднання цих якостей дало чудові результати під час морських баталій і штурму турецьких фортець.

Зброя та військово спорядження чорноморців у зазначений час не були унормовані, хоча в 1787 р. і намагалися озброїти козаків лише карабіном і пістолем⁵. Через те, що Військо формувалося за територіальним принципом, козаки мусили забезпечувати самі себе зброєю, одягом, спорядженням, харчами, і лише вогнепальною зброєю їх забезпечувала Імперія⁶. Та більшість тих, хто вступав до Війська, приходила голіруч – це звичайно не стосувалося заможних козаків, які могли собі дозволити придбати зброю самотужки, тому основним джерелом їх озброєння були арсенали регулярної армії. Ще на початковому етапі формування волонтерських команд, на основі яких створювалось іррегулярне формування, С. Білий неодноразово звертався до князя Г. Потьомкіна з проханням про надання козакам зброї. Зокрема, 2 листопада 1784 р. він повідомляв про вербування 30 кінних і 253 піших колишніх запорожців і прохав надати казенну зброю: «патронниць єгерських 283, рушниць 283, списів 283, пороху та свинцю»⁷.

Про залежність новоствореного іррегулярного формування від регулярної армії свідчить і низка указів уряду та командування Російської імперії, які були підписані в другій половині 1787 – на початку 1788 р. Зокрема, О. Суворов у своєму наказі від 21 грудня 1787 р. зазначав, що «якщо під час бою всі, або більшість запорожців хочуть до нас приєднатись, то таким випадком користуватись і їх не зустрічати вороже. Обов'язок їх начальника відразу ж всю зброю від себе відкинути, яка опісля може бути повернена»⁸. Тобто запорожцям, які переходили на бік Російської імперії повертали зброю, не вважаючи їх ворогами.

---

⁵ Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. Запоріжжя, 1998. С. 50.

⁶ Попко И.Д. Черноморские казаки. Москва: Вече, 2009. С. 122.

⁷ Козацтво на півдні України. Кінець XVIII-XIX століття / автори-упоряд. О.А. Бачинська. Одеса: Друк, 2000. С. 102.

⁸ Суворов А.В.: документи: в 3 т. / под ред. Г.П. Мещерякова. Москва-Ленинград: Воениздат, 1952. Т. 3: (1791-1798). С. 374-375.

Підтверджує це й ордер князя Г. Потьомкіна військовому отаману С. Білому від 2 січня 1788 р. в якому повідомлялося: «Застосовуйте всебічне старання, щоб примножити кількість козаків, і, приймаючи їх, надавайте зброю. У випадку, коли вся зброя буде роздана, повідомляйте мені, після чого я дам наказ знову її вам відпустити. Спостерігайте по всій можливості, щоб козаки вашої команди люди були гарними, сильними та вміли стріляти; ті що не вміють – навчати, бо я, вибравши час, кожного буду оглядати, як хто зі зброї стріляє»⁹. Того ж дня С. Білий отримав у своє розпорядження 499 пар пістолетів, а в лютому – «карабіни нарізні та гладкоствольні». Окрім того, у новостворене, ще офіційно неоформлене, іррегулярне формування тоді ж було відправлено порох і свинець, з розрахунку 100 патронів на козака, здебільшого з Херсонського цейхгауза¹⁰. Слід зазначити, що з Херсону козаки отримували зброю ще до підписання в січні 1788 р. указу Катерини II про створення «Війська вірних козаків». Так, у листопаді 1787 р. вони отримали з цейхгауза 392 рушниці.

Підписання наказу про офіційне оформлення Війська відбулося 14 січня 1788 р., що зумовило значне збільшення кількості його козаків. Хоча надходження озброєння із арсеналів регулярної армії Російської імперії і відбувалося регулярно, але забезпечити всіх бажаючих захищати рідний край від османських гнобителів не могли. Зброї не вистачало і частина козаків залишалась беззбройною. З цієї причини Сидір Білий рапортував генерал-аншефу І. Меллеру 28 березня 1788 р., що для прибулих у Кіш 700 вірних козаків треба видати рушниця, «пороху та свинцю на кожного по сто патронів, тобто по два золотника з половиною, свинцю по восьми золотників з половиною та на навчання по тридцять п'ять холостих, і для цього ж кожному свинцю на три патрони, кременів на 1500 осіб»¹¹.

Розглянемо детальніше шляхи надходження зброї у першій половині 1788 р.: Аврамов у січні передав у військо 48 рушниць; князь Єрестов передав у січні у військо 303 рушниці, поручику Жуковському 150 рушниць, старшині Сутиці – 100, в лютому отаману Кравцю – 130 рушниць, у квітні осавулові Кобильняку – 1 000 рушниць. Всього за листопад 1787 р. – квітень 1788 р. козаки отримали 2 621 рушницю та 1 696 пістолів¹². З них піші козаки, що служили у козацькій флотилії під командою полковників Антона Головатого, Якова Мокрого, Давида Білого, Мокія Гулика, Остапа Іванова, Івана Сухини отримали 2 120 рушниць і 1 197 пістолів, а кінні козаки – 501 рушницю та 499 пістолів¹³.

Окрім рушниць і пістолів козаки були озброєні ножами, списами та карабінами. Так, князь Г. Потьомкін 30 березня 1788 р. повідомляв О. Суворову про відправку 1 000 ножів¹⁴: «Відправив одного егеря для зразка, як бути озброєному батальйону гренадерському... 500

---

⁹ Дубровин Н.Ф. Сборник военно-исторических материалов. Санкт-Петербург: Военная типография, 1894. Вып. 7: Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: 1788-1789 гг. С. 166-167.

¹⁰ Фролов Б. Оружие кубанских казаков. Краснодар, 2009. С. 10.

¹¹ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. Екатеринодар, Типо-Литография Э. Килиус, б.г. Т. 3. С. 14.

¹² Короленко П.П. Предки кубанских казаков на Днестре // Кубанский сборник. Екатеринодар, 1901. Т. 8. С. 146.

¹³ Ibid. С. 147.

¹⁴ Суворов А.В: сборник документов / под. общей ред.: А.В. Сухомлина, В.Д. Стырова. Москва: Военное издательство военного министерства Союза ССР, 1951. Т. 2. С. 400.

для цього ножів вже до вас відправлено через Херсон, а інші 500 віддайте запорожцям»¹⁵. Наступного дня Г. Потьомкін знову відправив для запорожців 500 ножів¹⁶, додатково повідомивши О. Суворова: «Відправляю до тебе... також і патронташів егерських з пряжками... Карабіни доставлені будуть, як і інше, з Херсона»¹⁷, та ще 500 ножів і карабінів з патронташами направив з гренадерського батальйону підполковник і кавалер Фішер¹⁸.

7 квітня 1788 р. О. Суворов звітував про отримання зброї та відзначав: «Доставлені в Херсон з Крюкова нарізні карабіни 2 000, відпущені присланому з Коша вірних козаків приймальнику... В числі 2 000 ножів на ратищах в Херсон доставлено 1 500, з яких в кіш вірних козаків відпущено 500»¹⁹. Насаджені на ратища ножі були придатні як для коління, так і для рубання й широко використовувались під час штурму та в артилерії. Зокрема, в ордері Антона Головатого гармашу Ф. Бакіру від 12 вересня 1789 р. сказано, що канонірам його команди потрібно роздати ножі – «нехай вичистять їх та нагострять»²⁰.

Одним з видів «популярної» зброї для Війська вірних козаків (Чорноморського війська) був спис. Зокрема, у квітні 1788 р. контр-адмірал М. Мордвинов видав козакам 500 списів²¹, а в травні того ж року з Катеринославської армії їм видали ще 2 243 списи. 4 травня Й. де-Рибас повідомляв отаману С. Білому: «За велінням Його Світлості Головнокомандуючого армією відправлено до вас при цьому списів з ратищами тисяча п'ятсот, для озброєння ними козаків ввіреного вам Вірного війська»²². У червні князь Г. Потьомкін надіслав ще 428 списів, окрім того в Херсоні козаки отримали наконечники та ратища списів.

Таким чином, під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. козаки Чорноморського війська хоча й зберігали запорозькі традиції, були здебільшого озброєні казенною, і дуже зрідка трофейною чи особистою розрізною зброєю: кіннотники – шаблею, рушницею, двома пістолями та списом; піші – списом, довгою рушницею (терновкою, литовкою, арнауткою тощо), коротким сучкуватим списом – «підсохою» та ножем на зразок ятагану²³. При цьому слід зазначити, що шаблями озброювались здебільшого колишні запорожці²⁴. А. Головатий в ордері Саві Білому від 5 червня 1789 р. називає військове спорядження чорноморців, яке потрібно перевірити перед походом: рушниці, пістолі, списи, ножі, «патронниці» до запалу²⁵. Під час походу на грудях замість

¹⁵ Леонов О. Вооружение «потемкинских» гренадер // Цейхгауз. 2003. № 1 (21). С. 12.

¹⁶ Ibid. С. 12.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Суворов А.В.: сборник документов / под. общей ред.: А.В. Сухомлина, В.Д. Стырова... Т. 2. С. 422.

¹⁹ Леонов О. Вооружение «потемкинских» гренадер // Цейхгауз. 2003. № 1 (21). С. 13.

²⁰ Короленко П.П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696-1896 гг. Екатеринодар: Тип. Кубанского обласного правления, 1896. Т. 3. С. 137.

²¹ Суворов А.В.: сборник документов / под. общей ред.: А.В. Сухомлина, В.Д. Стырова... Т. 2. С. 370.

²² Ibid. С. 124.

²³ Білоусова Л., Харковенко В. Замальовки військової форми чорноморських козаків 1814 р. у фондах Державного архіву Одеської області // Чорноморська минувшина. 2007. Вип. 2. С. 154.

²⁴ Козацтво на півдні України. Кінець XVIII-XIX століття / автор-упоряд. О.А. Бачинська. Одеса: Друк, 2000. С. 96.

²⁵ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 111.

ладунки навколо козака зазвичай був пов'язаний широкий «через» – або патронташ, заповнений у 2 ряди запасними патронами з порохом і кулями²⁶.

Під час перестрілки козак встромлював свою «підсоху» в землю, клав рушницю на один з її сучків і влучно стріляв. У ручній сутичці він закидав рушницю за плече та зустрічав ворога гострим дротиком «підсохи»²⁷.

Кількісне надходження зброї для Війська постійно збільшувалось, але її весь час не вистачало. Окрім того, в 1789 р. полковник М. Гулик отримав доручення не випускати козаків із табору в Бендерах без рушниць і списів²⁸. А це означало, що частина козаків мала «очікувати своєї черги» вступати в бій під час російсько-турецької війни. Та не встигали очільники забезпечити тих, «заявки» на яких поступали раніше, як «нові» козаки вже чекали своєї черги озброєння. Так, згідно з рапортом Коша до О. Суворова від 20 травня 1788 р. Військо отримало від генерал-аншефа І. Меллера рушницю та припаси на оголошених у березні 700 чоловік, проте за цей період записалось ще 555 новобранців, які чекали на нові надходження зброї²⁹.

Прослідкуємо зростання чисельності війська протягом 1788 р.: 4 лютого – 708 козаків, 12 лютого – 944³⁰, наприкінці березня – 1 343, у травні – 1 812³¹, наприкінці червня – 2 431, у вересні – 4 104³². Звичайно, що отриманої за 1787-1788 рр. зброї: 1 696 пістолів, 2 621 рушницю, 1 592 викруток, 495 патронташів³³ їм не вистачило. З огляду на те, що чисельність війська продовжувала збільшуватись і надалі, на травень 1789 р. козакам не вистачало 1 550 рушниць і 2 517 пістолів. Лише для кінноти М. Кутузов прохав виділити 150 рушниць і пістолів³⁴.

У червні 1789 р. очільники Війська, намагаючись озброїти беззбройних козаків, збільшили надходження зброї. Якщо до червня 1789 р. за даними Б. Фролова чорноморцям належало 205 власних і 1 636 казенних списів, то у червні вони отримали ще 3 340 наконечників («залізяк голих»), 138 списів з ратищами та ще тисяча списів була записана на балансі кінної команди³⁵. Зокрема, 4 червня 1789 р. на озброєння чорноморцям було передано артилерії підполковником і кавалером М. Мордвиновим стільки списів з Очакова, скільки було потрібно козакам і відпущено «з Херсонського мундирного магазину капітану Курляндському 708 нових карабінів»³⁶. Про передачу козакам списів говориться і в ордері князя Г. Потьомкіна контр-адміралу І. Войновичу від 7 червня 1789 р.: «Списів без ратищ

²⁶ *Славутич Є.* Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. 2008. № 1. С. 143, 153.

²⁷ *Попко И.Д., Короленко П.П.* Черноморские казаки. Москва: Вече, 2009. С. 127.

²⁸ *Короленко П.П.* Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 142-144.

²⁹ *Ibid.* С. 25.

³⁰ *Бачинська О.А.* Українське населення придунайських земель XVIII – початок ХХ ст.: (Заселення і економічне освоєння). Одеса: Астропринт, 2002. С. 29; *Бачинська О.А.* Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009. С. 14.

³¹ Держархів Краснодарського краю. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2, 11, 13.

³² *Ibid.* Арк. 2, 11, 13-14.

³³ *Короленко П.П.* Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 70-72.

³⁴ Кутузов М.И.: документи / под ред. Л.Г. Бескровного. Москва, 1950. Т. 1. С. 66.

³⁵ *Фролов Б.* Оружие кубанских казаков. Краснодар, 2009. С. 55.

³⁶ *Дмитренко И.И.* Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Санкт-Петербург, 1896. Т. 2: 1787-1795. С. 240.

звідси відправлено для піхоти чорноморських вірних козаків понад трьох тисяч, а ратища наказано зробити. Окрім ратищ, я наказав, відібравши від кінних егерів, послати пістолі, скільки є їх в наявності в Крюкові; відпустити наказав також і рушницю»³⁷. Окрім того, з Херсонського арсеналу поступило 708 нових карабінів, з Єлисаветграда – 1 400 (з них 1 240 карабінів «вже використовувались раніше»).

Наступного місяця Військо отримало ще 2 724 рушниці та з Єлисаветграду доставили ще 3 054 списи³⁸. Проте це не могло остаточно вирішити проблему.

Дефіцит озброєння зображають такі данні: 4 365 козакам влітку 1789 р. належали казенних 2 432 рушниці та 509 пістолів, власних 151 рушниця і 127 пістолів. До того ж частина зброї виходила з ладу, частина козаків втікала з нею. На наявність у козаків «казенної» зброї вказує й те, що «виганяючи» їх за провини з війська, в них відбирали зброю. Так, 13 червня 1788 р. Кіш наказав полковнику Давиду Білому: «Колишнього при військовій канцелярії письмових справ Івана Крошмана..., відібравши від нього рушницю, пістолет, порох, свинець, вислати з команди»³⁹.

Щодо артилерійського озброєння піших і кінних чорноморців, то відомості достатньо скупі. При кінній команді згадується про використання одної трифунтової гармати в обозі 1789 р., яка була передана згідно з рапортом З. Чепіги генерал-поручику П. Потьомкіну у жовтні 1788 р. для 930 козаків разом з «ящиком запасу», кіннями та упряжжю до неї⁴⁰. Відомо також про використання влітку 1788 р. мідних гармат зі станками та колесами: двох важких і 15 середніх і малого калібру (3-фунтових, 1,75-фунтових, 1,25-фунтових), фальконетів з лафетами та спорядженням⁴¹, 4 мідних єдинорогів на лафетах, з придбаними на передках ящиками, з додачею до кожного станків з катками, скребків з пижовниками, по 2 ганшпуги⁴². Згадується використання гармат і в подальшому. Так, 11 серпня 1789 р. у полку Давида Білого з 500 козаками було 2 єдинороги⁴³, 1 листопада того ж року в таборі під Бендерами у кінній команді знаходилася одна трьохфунтова гармата із запасами: 115 картузів з ядрами, 27 – з картечами, 15 скоропальних свічок, 20 сажень пальнику, 60 трубок, яку обслуговували 7 канонірів⁴⁴.

Поряд зі зброєю козацька флотилія забезпечувалася човнами. Перша згадка про оснащення козаків човнами датується жовтнем 1787 р., коли князь Г. Потьомкін наказував контр-адміралу М. Мордвинову «полагодити декілька човнів запорозьких, озброївши їх одною гарматою куршейною, яку човен підняти зможе»⁴⁵. Щоправда, на початку листопада, не отримавши ніяких повідомлень про пророблену роботу, Г. Потьомкін знову звернувся до

³⁷ Материалы для истории русского флота. Санкт-Петербург: Тип. Мор. м-ва. 1895. Ч. 15: Документы Черноморского флота с 1783-1796 год. С. 244.

³⁸ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска... Т. 2. С. 242.

³⁹ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 31-32.

⁴⁰ Ibid. С. 56.

⁴¹ Ibid. С. 70-72.

⁴² Полторац В., Ровнер О. Одяг, зброя та військове спорядження Вірних козаків чорноморських у російсько-турецькій війні 1787-1792 рр. // Чорноморська минувшина. 2012. Вип. 7. С. 75.

⁴³ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 129.

⁴⁴ Козацтво на півдні України. Кінець XVIII-XIX століття / автори-упоряд. О.А. Бачинська... С. 107.

⁴⁵ Материалы для истории русского флота... Ч. 15. С. 81.

контр-адмірала: «Підтверджую мій наказ щодо озброєння п'яти запорозьких човнів. Маючи їх, ми будемо спокійніші й очистимо Буг від розбійників»⁴⁶.

Контр-адмірал з відповіддю не забарився – у листопаді 1787 р. він передав «секунд-майору С. Білому 5 човнів непридатних для використання: три, на кожен по 150 чоловік, через те, що не могли пройти біля берега через розмір, четвертий – нестійкий, а п'ятий тік»⁴⁷, від яких козаки відмовилися. Іншими словами, навіть перебуваючи під прапорами Російської імперії, козаки відстоювали своє право на краще озброєння та відмовлялися від наданих їм човнів до тих пір, доки не отримали нові «запорозькі човни» з Кременчука.

Маючи військову потреба у досвідчених кадрах – колишніх запорожцях, які вміли вести морські абордажні бої⁴⁸, Російська імперія «поступилася» козакам – у грудні в Кременчуці під керівництвом полковника М. Фалєєва розпочалося будівництво перших 25 «запорозьких човнів» для «Війська вірних козаків»⁴⁹. Та, скоріш за все, із будівництвом «запорозьких човнів» спочатку не поспішали та вирішили «віддати» козацькій флотилії нікому не потрібні старі човни, але знову отримали відмову козаків. Про це у березні 1788 р. М. Мордвінов писав Г. Потьомкіну: «полковник Головатий знайшов їх незручними, повернув нам і попередні човни; запорожці хочуть мати солоні дуби, які вони тепер розшукують»⁵⁰.

Ретельність оснащення козацьких човнів була пов'язана, у першу чергу, з тим, що під час кампанії 1788 р. козаки вперше мали зустрітися не з поодинокими суднами чи караванами, що охоронялися, а із цілим турецьким флотом лінійних кораблів і фрегатів, які мали суттєву перевагу в артилерії. У цьому випадку швидкість і маневреність човнів могли збільшити шанси у сутичці з великим і добре озброєним кораблем, а тим більше із транспортним судном⁵¹. Фактично, козацька флотилія готувалась взяти участь у реалізації тактики, яка пізніше стала відомою під назвою «тактика москитного флоту» та полягала у діях великої маси дрібних військових човнів, що мали протистояти потужному супротивнику⁵². Така тактика стала відомою внаслідок дій невеликих канонерських човнів США у часи Англо-американської війни 1812–1814 рр. та застосовувалася у багатьох війнах, у тому числі світових. Для цього залучали спеціально побудовані, а також переобладнані й озброєні невійськові човни.

Проте варто зазначити, що існують прямі аналогії цієї тактики із загальновідомою тактикою флотилій запорозьких козаків, що застосовувалася вже у XVI–XVII ст. та вимагала відповідних суднобудівних форм⁵³. Ось тому козаки, готуючись до військової кампанії, ретельно ставились до характеристик своїх човнів. Важливість забезпечення козаків боездатними човнами підкреслює і лист Г. Потьомкіна О. Суворову від 2 березня 1788 р.:

⁴⁶ Ibid. С. 85.

⁴⁷ Суворов А.В. Сборник документов / под. общей ред.: А.В. Сухомлина, В.Д. Стырова... Т. 2. С. 370.

⁴⁸ Русов А. Осада и взятие Очакова (1788) // Киевская старина. 1888. Т. 23. С. 552–553.

⁴⁹ Материалы для истории русского флота... Ч. 15. С. 86.

⁵⁰ Ibid. С. 102.

⁵¹ Князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический, 1739–1791 гг.: биографический очерк // Русская старина (Санкт-Петербург). 1875. № 5 (май). С. 32.

⁵² Самойлов К.И. Москитный флот. Москва-Ленинград, 1939. Т. 1. С. 615.

⁵³ Рижска Н.А. Суднобудування в Україні: етапи й особливості розвитку (від давнини до початку ХХ ст.): автореф. дис... д. іст.н.: 07.00.01. Київ, 2010. С. 14.

«Човни готувати наказав я веслові з якомога можливим поспіхом; в Кременчуці у мене на кшталт «запорозьких човнів» буде 75, що можуть нести й більші гармати»⁵⁴.

Проте козацька флотилія до літа 1788 р. залишалась недоукомплектованою. Про це, зокрема, повідомляв 22 травня 1788 р. кошовий отаман С. Білий, вказуючи на те, що на 200 чоловік його команди (137 козаків і 63 каноніри) лише три човни та маленький човник і бажано на кожен човен покласти по дві гармати та «необхідні три роги підсипні канонерські, бо запальвальні трубки не дістають до картуза»⁵⁵. Вбачаючи необхідність у боєздатності козацької флотилії, цього разу на прохання кошового отамана відреагували досить швидко. Відразу ж з'явився наказ Г. Потьомкіна, де зазначалось: «Підтверджую вжити усестороннє старання, щоб за даною від мене запискою, найшвидше полагодити решту човнів вірних козаків. Морехідні ж за моїм приписом озброїти гарматами, відремонтувавши на них все, що потрібно власноручно як і ті, що були послані від мене до веслової флотилії»⁵⁶. До кінця місяця полковник А. Головатий отримав 22 кременчуцьких човни з гарматами та військовими снарядами⁵⁷, а у червні – 1 великий і 13 малих канонірських човни з відомства шкіпера Валінського, які разом із боєприпасами роздали по куренях⁵⁸. Нові човни, які отримувала козацька флотилія, іменувалися козаками за назвами куренів – Корсунський човен, Калниболоцький човен, Уманський великий човен тощо.

Загалом, у Кременчуці було побудовано сто човнів, які через потужну артилерію Г.О. Потьомкін класифікував як канонерські «річкові» (малі) та «морехідні» (великі)⁵⁹. Оснащення човнів і розміри гармат весь час змінювалися⁶⁰. Першу партію «запорозьких човнів», яку у травні 1788 р. передали військовому судді А. Головатому, склали 8 великих і 14 малих з 18-фунтовими гарматами, які у червні вже брали участь у бойових діях⁶¹. Згодом козаки отримали ще 28 великих запорозьких човнів першої закладки, оснащених 24-фунтовими гарматами. До другої закладки входило 25 малих запорозьких човнів з 12-фунтовими гарматами. Ще 25 малих запорозьких човнів «особливої конструкції з куршеями» з 24-фунтовими гарматами входили до третьої закладки⁶². «Запорозькі човни» оснащувалися 18-ти – 30-фунтовими гарматами у Дніпровському лимані⁶³.

⁵⁴ Князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический, 1739-1791 гг.: биографический очерк // Русская старина (Санкт-Петербург). 1875. № 5 (май). С. 29.

⁵⁵ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 25.

⁵⁶ Материалы для истории русского флота... Ч. 15. С. 111.

⁵⁷ Короленко П.П. Предки кубанских казаков на Днестре // Кубанский сборник. Екатеринодар, 1901. Т. 8. С. 150.

⁵⁸ Ibid. С. 158.

⁵⁹ Материалы для истории русского флота... Ч. 15. С. 86, 123, 214.

⁶⁰ Ibid. С. 81, 85, 97, 111.

⁶¹ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 74, 89; Сборник военно-исторических материалов / под ред. Д.Ф. Масловского. Санкт-Петербург: Воен. учен. ком. Главного штаба, 1893. Вып. 4: Письма и бумаги А.В. Суворова, Г.А. Потемкина и П.А. Румянцева. 1787-1789 гг. С. 225, 232; Материалы для истории русского флота... Ч. 15. С. 144; Левченко Л.Л. Чорноморський центральний військово-морський архів (1794-1934). Дослідження. Документи. Реєстр фондів: реконструкція. Миколаїв: Ліон, 2018. С. 146.

⁶² Императрица Екатерина II и кн. Потемкин. Подлинная переписка. Из сборника профессора Николаевской Акад. Ген. Штаба П.С. Лебедева // Русская старина (Санкт-Петербург). 1876. № 6 (июль). С. 459.

⁶³ Материалы для истории русского флота... Ч. 15. С. 86, 123, 213, 228.

Звичайно, під час війни були великі втрати, у тому числі серед «запорозьких човнів». Взимку 1788–1789 рр. шторми знищили 13 і пошкодили 3 човни флотилії, внаслідок чого вона скоротилася з 40 до 24 човнів⁶⁴. Проте всі запорозькі човни не могли бути знищеними. Вже у червні 1789 р. флотилія нараховувала 50 човнів, на яких несли службу 2 150 козаків⁶⁵.

Забезпечення Чорноморського війська озброєнням і в подальшому «лягло на плечі» регулярних військ. На початку 1789 р. в Кіш Чорноморського війська контр-адмірал граф Іван Войнович передав 11 канонерських човнів, щоправда з них мали зняти гармати й іншу зброю⁶⁶. Разом з тим він мав забезпечити Кіш всім, що потребували козаки «для ремонту і озброєння човнів»⁶⁷. Зокрема, у своєму наказі від 22 травня 1789 р. контр-адмірал графу І. Войновичу князь Г. Потьомкін наказував: «козаки вірні запорозькі... стали в гирлі Березані, де я знаходжу бути їм не вигідно, тому що легко може ворог їх заперти. Я, доручаючи їх в вашу команду, вам і даю на розсуд, де їх вигідніше та безпечніше поставити знайдете; декілька з їх човнів озброїти гарматами великого калібру до тих, які є в них»⁶⁸.

Уявлення про чисельність та оснащення козацької флотилії дає «іменний список човнам» за 1789 і 1791 рр. Зокрема, у ньому прослідковується, що на великих кременчуцьких човнах здебільшого стояли 18-фунтові гармати, а на малих – 1,5 і 3-фунтові. Та зустрічались і винятки: на Дядьківському «малому» стояли 12-фунтові гармати, а на Пашківському «великому» – лише 3-фунтові. Встановлювали гармати на спеціальних лафетах; віддача блокувалась за допомогою мотузки, прикріпленої до носової частини. Якщо на човен ставили другу гармату, то перша знаходилась на носі, а друга – на кормі.

Під час походу човни розміщувались у певній послідовності: спочатку йшли малі човни з 1,5-фунтовими гарматами, потім – з 12-фунтовими. За ними йшли великі човни з 18-фунтовими гарматами та наостанку колони перебували човни з 3-фунтовими гарматами.

Відповідно до «іменного списку човнів» за липень 1791 р. у козацькій флотилії нараховувалось: в команді Сави Білого – 6 канонерських човнів, озброєних 12-ти і 18-фунтовими гарматами та 4 кременчуцьких човни з 3-фунтовими гарматами; в команді Івана Чорнишова – 7 канонерських човнів з 12-ти і 20-фунтовими гарматами та 5 кременчуцьких човнів з 3-фунтовими гарматами; в команді полковника Івана Кулика – 6 канонерських човнів з 12-ти, 18-ти й 20-фунтовими гарматами та 4 кременчуцьких човни; в команді полкового старшини Кияниці – 7 канонерських човнів з 12-ти, 18-ти, 23,5-фунтовими гарматами та 8 кременчуцьких з 1,5-ти, 3-фунтовими гарматами.

«Запорозькі човни» козацької флотилії під час війни слугували для перевезення військ, десантних операцій. Козаки на них вели бої з ворожими бойовими кораблями, захоплювали вантажні човни, що здійснювали забезпечення турецької армії, вели артилерійські бої проти ворожих фортець і батарей. Під час розвідок козаки стежили за ворожими човнами й оперативно надавали командуванню дані щодо «помічених у морі

---

⁶⁴ Кирюшин С.Ю., Фролов Б.Е. Гребная флотилия Черноморского казачьего войска. Краснодар, 2006. С. 57.

⁶⁵ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска... Т. 3. С. 115.

⁶⁶ Дубровин Н.Ф. Сборник военно-исторических материалов. Санкт-Петербург: Военная типография, 1894. Вып. 7: Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: 1788-1789 гг. С. 100-101.

⁶⁷ Ibid. С. 100-101.

⁶⁸ Ibid. С. 147.

плаваючих човнів»⁶⁹. Під час боїв у Дніпро-Бузькому лимані невеликими силами козаки постійно атакували з метою знищення або захоплення окремих човнів. Такі нічні рейди, зокрема планував Дж.П. Джонс проти канонірських човнів супротивника поблизу острова Березань. Хоча американець очолював вітрильну флотилію, він відразу ж оцінив флотські вміння козаків і залучав їх до проведення бойових операцій у лимані. 20 червня 1788 р. він особисто очолив загін з п'яти канонірських човнів. Іншого разу для цього він відрядив 4 «озброєнні човни та 5 запорозьких»⁷⁰. Напередодні битви 16 червня 1788 р. Дж.П. Джонс провів огляд готовності човнів козацької флотилії, та на легкому човні під виглядом торговця сіллю вирушив у нічну розвідку ворожих позицій у супроводі лише одного козака. Відразу після повернення адмірал почав готувати план бою з урахуванням отриманих даних⁷¹. До екіпажів своєї вітрильної флотилії він залучив і вірних козаків⁷².

Отже, «Військо вірних козаків» – Чорноморське козацьке військо змушене було захищати терени Південної України під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. від османів під прапорами Російської імперії. У деякій мірі козаки залежали від регулярних військ і в озброєнні й оснащенні козацької флотилії. Але до Війська здебільшого записувались українці та їх прагнення зробити рідну землю вільною і незалежною від загарбників, варте того, щоб знехтувати цим фактом.

Козаки-чорноморці, нащадки запорозьких традицій, за п'ять років перебування у Буго-Дністровському межиріччі записали чимало героїчних сторінок до військової історії України. Вони не лише розвинули та вдосконалили тактику ведення бойових дій як на суші, так і на морі, а й започаткували український Чорноморський флот. Зброя, надана козакам для участі у боях, була лише одним із засобів довести вмілість та обізнаність у військовій справі.

Oleksandr Lozheshnyk

Provision of Weapons of the Black Sea Army Cossaks During the Russian-Turkish War 1787-1791

Abstract: In the article, based on published and unpublished documents of the State Archive of the Krasnodar Territory, «Kuban historians»: P. Korolenko, B. Frolov, I. Popko, modern researches of O. Bachynska, N. Ryzhov, V. Poltorak and other materials are analyzed and summarized information about the armament of the Cossacks of the Black Sea Army during the Russo-Turkish War of 1787-1791.

The Black Seas, preparing for a battle with the enemy, where they showed examples of military strategy and a high level of personal fighting ability, first of all relied on their

---

⁶⁹ Дмитренко І.І. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска... Т. 2. С. 94.

⁷⁰ Саричев В.Д. Розвиток суднобудування запорізького козацтва в XVI-XVIII ст.: дис... доктора філософії (PhD): 032. Запоріжжя, 2021. С. 145.

⁷¹ Морисон С.М. Джон Пол Джонс: біографія моряка. Київ: Вид-во ім. Соломії Павличко «Основи», 2013. С. 440-442.

⁷² Саричев В.Д. Розвиток суднобудування запорізького козацтва в XVI-XVIII ст.... С. 145.

weapons and practiced their mastery in advance. Forced to go into battle under the flags of the Russian Empire, protecting their native land from Ottoman enslavement, they improved and honed the advanced innovations in weapons, tactics, strategy, operational art and combat training laid by the Zaporozhians, which brought the Ukrainian army to the highest levels of the then level of development of world military art and won him recognition and general admiration among his contemporaries.

The weapons and military equipment of the Black Seas were not normalized at the specified time. Due to the fact that the Army was formed according to the territorial principle, the Cossacks had to provide themselves with weapons, most of them came bare-handed – this certainly did not apply to wealthy Cossacks who could afford to purchase weapons on their own, so the main source of their weapons was the arsenals of the regular army. The main types of weapons for cavalry were sabers, guns, pistols and spears; for footmen, who mostly served in the Cossack flotilla – a spear, a long gun and a scimitar-like knife.

All Cossacks, regardless of what weapon he held in his hands, always had a rule: under no circumstances in a battle against an armed enemy did they throw guns, sabers or spears into the weeds in order to fight hand-to-hand. Therefore, the study of the issue of Black Sea weapons is very important for the study of the military history of the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: Army of Loyal Cossacks, Black Sea Army, weapons, «Zaporozhian boats», arsenals of regular troops, Russian-Turkish war